

Az antik tulajdonforma és történelmi utóélete

Tulajdon és termelési mód

A tulajdon a materialista történetfelfogás egyik központi kategóriája, melyet Marx elsődlegesen a termeléssel azonosított. Közismert megfogalmazása szerint minden termelés a természet elsajátítása az egyén által egy meghatározott társadalmi formán belül és annak révén. E definíció tehát a tulajdont az egyén-közösség-termelőeszköz hármasságában, viszonyrendszerében fogja fel, nem csupán ember és dolog elvont kapcsolataként, melyben a reális elsajátítás alapvető mozzanata sem jelenik meg. Ugyanakkor a marxi elméletben, másodlagos sajátosságokként, a tulajdon idegen munkaerő feletti rendelkezést is jelent, illetőleg pusztá jogcímet többletlevonásra, melyek szintén az előbb említett hármasság részét alkotják.¹ Mind az egyének és közösségeik, mind termelőeszközeik formái a történelem során változnak. E különbségek alapján különítette el Marx egymástól a tulajdonformákat, vagyis az előbb említett azonosság értelmében az egyes termelési módokat, hangsúlyozva, hogy a prekapitalista társadalmakban az egyén csak egy közösség tagjaként, annak közvetítésével viszonyulhatott mint az övéhez a legfontosabb termelőeszközhöz, a földhöz.² Közös sajátosságként emelte ki azt is, hogy a tőkés termelési mód előtt az idegen munkaerő feletti rendelkezés, illetőleg a többletlevonás általában uralmi-szolgasági viszonyok keretében valósult meg. Ezzel szemben a kapitalizmust alapvetően a természetadta közösségek eltűnésével, valamint, ezzel összefüggésben, a bérmunkásrendszerrel jellemezte, amelynek keretében a többletmunkát csere útján sajátítják el.

A marxi történetelmélet tehát nem a kizsákmányolás módja, a rabszolgaság és a jobbágyság alapján definiálta az egyes prekapitalista társadalmi formákat, hanem a föld köztulajdonán nyugvó „ázsiai”, a kettős tulajdonára épülő antik és a magántulajdonosi germán

termelési mód között tett különbséget. Felfogása egyben a történelem egyenes vonalú, lineáris értelmezését is elutasította, szemben a vulgármarxizmussal, amely szerint valamennyi társadalomban az ösközösséget a rabszolgatartó, majd a feudális alapforma váltja fel, s ezt követően jutnak el a kapitalizmushoz, azután pedig a kommunizmushoz. E felfogás azonban ellentétben áll a történelmi tényekkel, s különösen arra a kérdésre nem ad tudományos értékű választ, hogy miért Nyugat-Európában fejlődött ki a tőkés termelési mód, s Európa miért rendelkezik más kontinensektől eltérő sajátosságokkal.³

Marx lényegében a kapitalizmus keletkezéstörténetét vizsgálva jutott el, Hegel történetfilozófiáját is felhasználva, életművének rövid, ám döntő jelentőségű részét alkotó társadalmi formaelméletéhez. E tárgyú elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy sem az „ázsiai” termelési módból, sem az antikvitásból nem fejlődhetett ki a munka és a tulajdon szétválasztásán nyugvó tőkés rendszer, hanem az csak a germán formából létrejövő európai feudalizmus felbomlásának történelmi terméke lehetett. Ugyanakkor az európai fejlődés kiindulópontját a görög–római antikvitás jelentette; nem a vallás, és nem is az itt élő emberek biológiai sajátosságai szabták meg ezt a haladási irányt, hanem az antikvitás sajátos tulajdonosi szerkezete. Rövid tanulmányunkban e társadalmi forma alapvonásait, történelmi dinamikáját, majd utóéletének jellegzetességeit tekintjük át.

Az antik tulajdonforma létrejötte

A második prekapitalista termelési mód, az antikvitás bázisát a föld kettős, állami és magántulajdona alkotta, mely egyszeri aktussal, több törzs várossá történő egyesülésével jött létre.⁴ Keletkezésekor e társadalmi formát a közföld túlsúlya jellemezte, ám ez alapvetően különbözött az „ázsiai” uralkodók állami tulajdonától. Az eltérés döntő oka az volt, hogy a görög poliszokban és Rómában kezdetben az államhatalom a közösségi-nemzeti arisztokrácia kezében összpontosult, vagyis azt még a monarchikus korszakban sem kizárólag egy családi dinasztia gyakorolta. Ugyanakkor mind az „ázsiai”, mind az antik termelési módban a hódítások során megszerzett területek az állami vagyont gyarapították, sőt az utóbbiban annak döntő részét képezték. Egyébként viszonylag hosszú időn keresztül az antik közföldek, különösen a római ager publicus az egyes országok területének jóval nagyobb hányadára terjedtek ki, mint az „ázsiai” forma állami

szektorai, melyek az országok területének legfeljebb egyharmadát foglalták el. Tendenciájukat, történelmi dinamikájukat tekintve viszont az „ázsiai” termelési módban bővült, míg az antiktivításban szűkült az állami tulajdonban levő területek terjedelme.

Az antik földtulajdonforma kétféle módon jöhetett létre. A görög poliszokban, s mindenekelőtt Athénban a földmagántulajdon már a synoikismos előtt kialakulhatott, Rómában viszont kezdetben a közösségi elem előbb már említett túlsúlya érvényesülhetett, hiszen ott a mondai hagyományt felhasználó ókori történészek szerint a magánparcellák a város létrehozásakor, állami földosztás eredményeként jelentek meg. A magántulajdon létrejöttét, illetőleg annak formájaként a magánkézbe adást elsősorban az tette lehetővé, hogy a földművelés mind a görög poliszokban, mind Rómában a föld fizikai jellege és kiaknázásának ebből fakadó módja következtében nem igényelt szervezett közös munkát, a kertművelés súlyának növekedése pedig tovább erősítette az egyéni elsajátítás lehetőségét.⁵ Ez egyben azt is jelentette, hogy szemben az „ázsiai” termelési móddal, s bizonyos fokig a germán tulajdonformával, az antiktivításban a klasszikus faluközösségek lényegében hiányoztak. Nem jöttek létre ilyen intézmények a közföldeken sem, ahol a munkavégzés, a reális elsajátítás szintén nem igényelt közmunkát, mint például az öntözéses mezőgazdaságra épülő államokban.

Az antik városállamokban tehát a közösséghez tartozás és a tulajdonosi státusz között kettős függés alakult ki. Földmagántulajdonossá csak a közösség tagja válhatott, ám a polgárjoggal rendelkezők egyben egy parcella magántulajdonosai is voltak. Ily módon az antik városállamok népességét kezdetben elsődlegesen saját földjüket művelő parasztok alkották, akik a hadsereg bázisát is képezték.⁶

Az antik termelési mód létrejöttét és történelmi dinamikáját, Marxtól követve, legtisztább és legkifejezettebb formájában a római földtulajdonviszonyok fejlődésén keresztül vizsgálhatjuk.⁷ Ókori történészek szerint a város alapításakor minden polgár magántulajdonként az államtól két iugerum (0,5 ha) földet kapott, mely alapvetően házhely és kert volt.⁸ Ebből a földosztásból azt a következtetés vonhatjuk le, hogy az antik eszménykép az államot egyenlő nagyságú parcellák tulajdonosainak közösségeként feltételezte, miközben eredetileg a városfalak alatt elterülő vidék kivételével földmagántulajdonnal csak a plebejusok rendelkeztek, akiket viszont kizártak az ager publicus használatából.⁹ A hódítások nyomán megszerzett területek egyharmadát közföldnek minősítették, melynek nagyobb részét a közösséget

magasabb fokon képviselő patríciusok eleinte a szabad foglalatás rendje alapján birtokolták, s általában klienseikkel műveltették meg. Később, feltehetően a népesség növekedése miatt is, szabályozottabb használati mód alakult ki. A patríciusok a megműveletlen területekre adófizetés ellenében örökbérleti szerződést kötöttek, amelynek keretében a megszerzett földdarabokat elajándékozhatták, eladhatták és örökbe hagyhatták, ám az állam a tulajdonjogot fenntartotta, s a birtoklást bármikor megszüntethette.¹⁰ Ez utóbbi sajátosság különböztette meg e bérleti viszonyt a földmagántulajdontól, jelezve a birtoklás közösségi meghatározottságát. Ugyanakkor az örökbérlet az „ázsiai” termelési mód földadományozásától is gyökeresen eltért, mert nem az érintett személy hivatali státuszához, hanem közösségi-nemzeti tagságához kötődött.

Az antik tulajdonforma dinamikája a római köztársaság idején

A római köztársaság létrejötte, i. e. 509 után megkezdődött a közismert küzdelem a patríciusok és az ager publicusból kizárt plebejusok között a közföldek birtoklásáért. Az i. e. 5. században 18 törvényjavaslatot terjesztettek elő néptribunusok, consulok, illetőleg consuli hatalommal felruházott katonai tribunusok, melyek az ager publicus bizonyos részeinek a plebejusok és esetenként az itáliai szövetségesek közötti felosztását indítványozták. Az első tervezetet i. e. 486-ban Spurius Cassius consul nyújtotta be a nemrég elfoglalt földek plebejusok és szövetségesek közötti szétosztására, ám azt az előbbieket sem támogatták az utóbbiaknak szánt juttatások miatt. Elutasították – két kivételtől eltekintve –, a későbbi, hasonló jellegű javaslatokat is, döntően a patríciusok ellenállása következtében. Az egyik elfogadott indítvány a lex Icilia volt; az i. e. 456-ban megszavazott törvény alapján a római Aventinuson osztottak szét földeket a plebejusok között, amit Titus Livius szerint a patríciusok azért támogattak, hogy cserébe a majdani 12 táblás törvényt megfogalmazó tíztagú testületből az előbbieket teljesen kizárják. A másik, jóval kisebb jelentőségű döntés i. e. 418-ban született, melynek alapján egy újonnan meghódított területre 1500 római polgárt telepítettek, s számukra két-két iugerum földet osztottak.¹¹

Az i. e. 4. század első harmadában aztán döntő jelentőségű fordulat következett be. I. e. 388-ban polgárjoggal ruházták fel azon városok lakóit, akik az etruszk háborúban a rómaiakhoz csatlakoztak, s földet

is osztottak számukra, ám a rendelkezésre álló forrásból nem derül ki, hogy e parcellák magántulajdonba kerültek-e, vagy az ager publicus részei maradtak. Egy évvel később egy hasonló tárgyú javaslat a plebejusok érdektelensége miatt ugyan nem emelkedett törvényerőre, a hódítások nyomán jelentősen kibővült közföldekért folytatott küzdelem azonban a következő két évtizedben a korábbiaknál is élesebbé vált. Ezt a konfliktust zárta le ideiglenesen Licinius és Sextius néptribunusok i. e. 367-ben elfogadott, közismert törvényjavaslata, mely az egy személy által birtokolható közföldet 500 iugerumban (125 ha) maximalizálta. Valószínűleg ekkor az államtól bérelt területeken tartható állatállomány számát is korlátozták, a parlagterületek egy részét pedig szétosztották a plebejusok között. Ettől kezdve az utóbbiak is részesedtek az ager publicusból, s így a patríciusok és a plebejusok konfliktusát végérvényesen a nobilitas és a szegényebb, illetőleg teljesen vagyontalan társadalmi csoportok ellentéte váltotta fel.¹²

Már az előbb említett törvény elfogadása előtt, azt követően pedig még nagyobb mértékben a nobilitas tagjai kezében összpontosultak a közföldek, akik azokat mindinkább a hódítások nyomán szerzett rabszolgákkal műveltették meg. Ily módon a kisparaszti parcellás gazdaságokat fokozatosan kiszorították a nagy latifundiumok, illetőleg a közepes méretű birtokok, melyeket bérlőik kvázi tulajdonosokként használtak. Ez volt tehát az a korszak, amelyben, Marx megfogalmazását alkalmazva, a patríciusok (és a gazdag plebejusok) az ager publicust lassanként elsajátították, bízva abban, hogy az idő múlásával birtokaikat nem veszik el tőlük. A földkoncentráció részben a kisbirtokok felvásárlásán, részben pedig erőszakos megszerzésén keresztül valósult meg, s emellett, az árutermelés súlyának növekedése következtében, a verseny is hozzájárult e folyamathoz.¹³ A parcellás parasztok helyzetét a hódító háborúk is hátrányosan érintették, hiszen katonai szolgálati terheik elvonták őket a rendszeres földművelő munkától.

Sajátos, dialektikus viszonyként ugyanakkor a hódítások lassították is a kisbirtokosok tönkremenetelét, amennyiben az újonnan megszerzett területeket, kolóniák létesítésével, felosztották a plebshez tartozók között. Ez történt i. e. 232-ben, amikor az elűzött gall senonok földjét osztották szét, i. e. 197-től 177-ig pedig 18 római és 5 latin jogú kolóniát hoztak létre. Az alapvető ellentétet azonban a telepítések nem szüntették meg, sőt, i. e. 169 után, amikor az erre alkalmas közföldek elfogytak, az mindinkább kiéleződött.¹⁴ A konfliktusok aztán a Gracchusok mozgalmához, majd polgárháborúkhöz, s végül a római köztársaság bukásához vezettek.

E közismert eseménysort Tiberius Gracchus i. e. 133-ban előterjesztett földtörvényjavaslata indította el, amely Licinius és Sextius egykori szabályozását újította fel. Az általa benyújtott tervezet ismét 500 iugerumban szabta meg az egy családfő birtokában levő közföld felső határát, kiegészítve az eredeti rendszert azzal, hogy a vele egy háztartásban élő felnőtt fiúk további 250-250 iugerum használatára jogosultak. Így egy család 1000 iugerum nagyságú, most már magántulajdonba kerülő földdel is rendelkezhetett, a többletet pedig kárpótlás ellenében vissza kellett szolgáltatni az államnak, amely e területeket 30 iugerumos parcelláknént, elidegenítési tilalom mellett szétosztotta az elszegényedett polgárok között. A modern kor földreformjaival ellentétben tehát a Gracchusok nem a földmagántulajdont, hanem a közföldbirtoklást akarták átalakítani, amely egyébként közel került a magántulajdonosi státuszhoz. Ez különösen akkor vált nyilvánvalóvá, amikor a Tiberius Gracchus törvénye alapján létrejövő háromtagú bizottság elkezdte az ager publicus használatának felülvizsgálatát. Sok esetben ugyanis nehezen vagy egyáltalán nem lehetett megállapítani, hogy a nobilitas valamely tagja örökbérlet vagy tulajdon jogcímén használ-e egy földterületet.¹⁵

A Gracchusok politikai bukása ellenére a bizottság i. e. 133–118 között körülbelül 60 ezer római polgárt juttatott földparcellához, 375 ezer hektárt osztva szét.¹⁶ Az utóbbi időpontban azonban az átmenetileg felülkerekedett optimáták leállították a földreform folytatását, s a birtokokra adót vetettek ki, annak érdekében, hogy az ebből származó bevételt ellentételezésként szétosszák a szegények között. Még ezt megelőzően, i. e. 121-ben felfüggesztették e parcellák elidegenítésének tilalmát, tíz évvel később pedig a használati jogot magántulajdonná alakították át, s egyben a földadót is eltörölték.¹⁷ Noha az egymást követő polgárháborúk során az ager publicus terjedelme ismét erőteljesen növekedett, a campaniai és a stellai közföldek i. e. 59-es, Iulius Caesar általi felosztása nyomán a földmagántulajdon túlsúlyos mozzanattá vált, azt a látszatot keltve, hogy a római társadalom elsődlegesen a rabszolgákkal műveltetett latifundiumokon alapult.

A kettős tulajdonforma a római császárkorban

A köztársaság utolsó időszakában és a császárkor első két évszázadában meghatározó jelentőségű nagybirtokos gazdálkodás képezte bázisát a vulgármarxista rabszolgatartó termelési mód elméleté-

nek, melyet egyébként az antikvitás mellett az „ázsiai” társadalmak értelmezésére is kiterjesztettek. Tőkei Ferenc, az eredeti elmélet rekonstruálásakor, e teóriát elsősorban azért bírálta, mert Marx a rabszolgaságot és a jobbagyságot is másodlagos jelenségnek fogta fel, melyet a tulajdonforma jellegéből kell kifejezteni. Elutasította Maurice Godelier azon állítását is, amely szerint Marx a köz- és a magántulajdon kettősségén nyugvó antik formát valamilyen rabszolgatartó társadalom előtti fázisnak tekintette, egy olyan fejlődési foknak, melyben a természetadta köztulajdon még meghatározó jelentőségű szerephez jutott. E felfogást azzal az érveléssel kritizálta, hogy az antik formát nem az egész ókori fejlődés – ellentmondásos – alapján fogta fel.¹⁸ Tőkei elméleti érvei mellett a történelmi tények is ellentmondanak Godelier feltételezésének, mivel az állami tulajdon a császárkorban is fennmaradt, a földmagántulajdon szabadságát pedig városi kötöttségek korlátozták.

Az ager publicust felváltó hivatali földtulajdon létrejöttének folyamatát alapvetően az határozta meg, hogy a principátus korai szakaszát a köztársaság helyreállításaként értelmezték. Ennek következtében Augustus örökölt, illetőleg általa megszerzett földterületei még magántulajdonnak minősültek, mivel névlegesen nem uralkodó, hanem csupán az állam első polgára volt. E téren változást az jelentett, hogy a felségsértési perek során elkobzott földbirtokok a császár vagyonát gyarapították, ám nem tisztázódott, hogy azok állami vagy magánjellegűek-e. Az új struktúra akkor jött létre, amikor i. sz. 69-et követően, a Iulius–Claudius-dinasztia kihalása után egyértelművé vált, hogy a principátus valójában monarchikus berendezkedés, a princeps császár, és nem egyszerűen a birodalom első polgára. E helyzetnek megfelelően Vespasianus az ager publicus még meglévő részét, a Iulius Caesartól és többi elődjétől örökölt földtulajdont, valamint az elkobzott földbirtokokat és a gazdátlan területeket res privata néven egyesítette, s ez a császári hivatali, Itáliára és valamennyi provinciára kiterjedő birtokállomány vált az állami tulajdon kizárólagos formájává. Afrika és Egyiptom provinciában a földterület több mint felét a császári birtokok foglalták el, s az uralkodó a birodalom egészét tekintve is a legnagyobb ingatlanvagyonnal rendelkezett.¹⁹ Ugyanakkor az elnevezés azt is jelzi, hogy egy sajátos alakzat jött létre. Az állami tulajdont ugyanis magánként jelölték meg, s így az magában hordozta az antik forma kettős jellegét. Marx már *A hegeli államjog kritikájában* úgy fogalmazott, hogy Rómában a császári hatalom, szemben a germánokkal, nem a magántulajdonon alapult,

s ezzel magyarázta azt is, hogy nem jog-, hanem csak tényszerűen volt örökletes, amihez hozzátehetjük, hogy hiányoztak a hosszabb ideig uralkodó dinasztiák is. A római császárok pozíciója egyébként nemcsak a feudális, hanem az „ázsiai” uralkodóktól is különbözött, mivel állami tulajdonuk nem a területi faluközösségi szektor mellett, hanem földmagántulajdonosok társadalmában működött.²⁰

Ez a rejtett jelleg Septinius Severus uralkodásakor teljesen egyértelművé vált. Az új dinasztiát alapító császár ugyanis az i. sz. 193–196 közötti polgárháború alatt, s azt követően a magántulajdonosoktól elkobzott birtokokat a *patrimonium privatum* állományában vonta össze, megkülönböztetve azt a *res privatatól*. Ily módon a császári földtulajdon két részre tagolódott; a *patrimonium privatum* személyes vagyonnak, a többi nagybirtokoséval egyező magántulajdonnak minősült, míg a *res privata* a császár hivatali földtulajdonának, melynek jövedelmét állami célokra fordították.²¹ E szétválás ugyanakkor nem jelentette azt, hogy az állami és a magánjellegű jövedelmeket egyértelműen elkülönítették egymástól. Pontos elhatárolásuk a principátus egész időszaka alatt elmaradt, s csupán Constantinus választotta szervezetileg is szét az állami jellegű kincstár, a *fiscus* és a császári család vagyongazdálkodását. Jellemző, hogy ebben a korszakban már az utóbbit nevezték *res privatanak*.²²

A hatalmas császári birtokállomány ellenére mind a principátus, mind a *dominatus* időszakában a földmagántulajdon túlsúlya érvényesült, amit a gyakori vagyyonelkobzások sem ellensúlyoztak. Az i. sz. 1. században, a korábbi periódusokkal szemben az egy tagból álló egységes *latifundiumok* alkották a nagybirtokok többségét. Ezeket részben rabszolgák, részben pedig kisbérlők, *colonusok* művelték, utóbbiak részesbérleti rendszerben. Mindazonáltal a tőkés termelési módra jellemző teljesen szabad földmagántulajdon mégsem alakult ki, hiszen a városok, poliszjellegük következtében, bizonyos fokig korlátozták a tulajdonosi jogok gyakorlását. E kööttségek csak azon birtokok esetében szűntek meg, melyeket tulajdonosai kivonhattak a városi szervezetekből.²³

E folyamat már a birodalom i. sz. 395-ben történt kettészakadása előtt megkezdődött, s ezt követően még erőteljesebbé vált, elsősorban a nyugati provinciákban. A kivételezett, *agrie exceptine* nevezett földek tömeges megjelenése a város és a hozzá tartozó térség egységének felbomlását jelentette; tulajdonképpen ekkor szűnt meg a polisz szervezete, mely a császárság alatt is az állam alapvető szervezeti egységét képezte. Ily módon a nagybirtokokon élő *colonusok* magánhatalom

alá kerültek és számuk a patrocínium elterjedésével jelentősen emelkedett. E függőségi viszony oly módon jött létre, hogy szabad parasztok egyénileg és csoportosan, illetőleg colonusok nagybirtokosok vagy más befolyásos személyek oltalma alá helyezték magukat.²⁴ A patrocínium két szempontból is jelentősen különbözött az egykori patrícius-kliens viszonytól; egyfelől az úr nem közföld birtokosa, hanem földmagántulajdonos volt, másfelől pedig az érintett személyek között semmilyen nemzetségi-vérségi kötelék nem állt fent. Első közelítésben tehát a patrocínium feudális uralmi-szolgasági, földesúr és jobbágy közötti társadalmi viszonynak látszik, valójában azonban nem volt az, mert ekkor még hiányzott a magántulajdonos parasztok faluközössége. Közben a principátust i. sz. 284-től felváltó dominátus berendezkedése, főként külsőségeiben, az „ázsiai” termelési mód despotikus államaihoz hasonlított, amelynek háttérében az állt, hogy az antik állam nem szakadt el teljesen a módosult törzsiségtől.

Az antik társadalmi forma egyén-közösség-termelőeszköz struktúrája egyértelműen meghatározta az állam jellegét is. Mivel e termelési módot eleve az állami és magántulajdon kettőssége jellemezte, a városalapítással egyszerre jött létre a berendezkedés alapja és legfontosabb felépítményi eleme, emellett a kettősség sajátos dialektikus viszonyban alakult ki, s fejlődött tovább. Mind a királyság, mind a köztársaság időszakában a földmagántulajdon állami döntésekkel jött létre és szilárdult meg, az ager publicus használatában pedig fokozatosan a magánelsajátítás kerekedett felül. A köztársaság látszatába burkolódzó principátus a császárt kezdetben magánszemélyként, az első polgárként jelenítette meg, akinek föld- és pénztulajdona is magánvagyon.²⁵ Ez ugyan, mint előbb már említettük, Vespasianus óta hivatali jellegűvé vált, ám a korszak végéig nem lépett túl az állami és magántulajdon szimbiózisán. Az állami föld tehát magánba, a magán pedig államiba csapott át, miközben az ager publicusnak magán, a császári magánföldnek pedig állami jellege is volt. Olyan berendezkedés, mely névlegesen köztársasági, míg ténylegesen monarchikus, csak e kettős tulajdonforma bázisán jöhetett létre.

Az állami és a magántulajdon arányának megváltozása, az utóbbi súlyának növekedése egyébként döntő szerepet játszott a magánjog kifejlődésében, amit Marx úgy értelmezett, hogy az egybeesett a római közösség felbomlásával, vagyis a köztársaság bukásával és a principátus létrejöttével. Röviden érintette azt a kérdést is, hogy a termelési viszonyok mint jogviszonyok esetében megjelenik az egyenlőtlen fejlődés, hiszen a polgári társadalom egy fejletlenebb állapot

jogát mintának tekinti saját szabályozási rendszerének kiépítésekor. Álláspontja szerint e paradoxon azon alapult, hogy noha a római társadalomban a csere semmiképpen nem volt kifejtett, meghatározó körben mégis annak bizonyult.²⁶ Az i. sz. 1. századtól vált egyébként meghatározó jelentőségűvé a jogtudomány, amelynek legismertebb képviselői a Severus-dinasztia időszakában működtek és vezető állami tisztségeket is betöltöttek.

Az antik társadalmi forma utóélete

Kettős jellege következtében az antik földtulajdon felbomlása fogalmilag két elvont lehetőséget rejtett magában; visszatérést az „ázsiai” termelési mód utolsó, birodalmi fázisához, illetőleg áttérést a földmagántulajdonon alapuló új, addig ismeretlen társadalmi formához. A Bizánci Birodalommá vált egykori keleti provinciák, „ázsiai” környezetük következtében, mintha az első alternatívát valósították volna meg, kifejlesztve a dominátus rendjében már meglevő tendenciákat. Ugyanakkor a nyugati tartományok, érintkezve a különféle barbár, elsősorban germán törzsekkel, az európai feudalizmus létrejöttéhez járultak hozzá, Marx által is említett szimbiozist alkotva.²⁷ Közvetlenül azonban ez az átalakulás sem ment végbe; Tőkei Ferenc kimutatta, hogy a 10. századi normann hódítás meghatározó szerephez jutott az európai feudalizmus kialakulásában, a módosult törzsiség megszűnéséhez pedig a későantik korszak utódállamának szétesésén keresztül vezetett az út.²⁸

De véglegesen megszűnt-e az antik társadalmi forma a Nyugatrómai Birodalom bukásával? Tőkei Ferenc e felvetésre nem ad egyértelmű választ, s ezzel azt sugallja, hogy e termelési mód, vagy legalábbis annak néhány jellegzetessége, túlélhette az i. sz. 5. századot.²⁹ Célzása közvetlenül Bizáncre utal, melyet ily módon nem „ázsiai”, hanem későantik berendezkedésnek tekintett, ám továbbélő elemeket, mint erre előbb már utaltunk, Nyugaton, az ún. hűbéri anarchia koráig is feltételezett. Gondolatmenete egyben az orosz társadalom jellemzésére is kiterjedt, történelemelméleti kontextusba helyezve „a harmadik Róma” megjelölést. Úgy látta, hogy a középkori orosz társadalomban a földesúri magántulajdon egy kiépült, „ázsiai” jellegű adóbürokráciával egészült ki, részben bizánci, részben mongol hatásra. Ezt a kettős antik forma fennmaradásaként értékelte, miközben jelezte, hogy eredetileg az orosz fejlődés nem különbözött a germán

feudalizmustól. Mindezek alapján az orosz termelési módot úgy definiálta, hogy az történelmi környezete miatt nem volt képes az európai fejlődés kibontakozására, „ázsiai” segédlethez folyamodott, s így szerkezeti szempontból a görög–római antik forma karikatúráját valósította meg.³⁰ E fejtegetésből egyértelműen kitűnik, hogy e struktúrát a germán és az „ázsiai” mozzanatok összekapcsolódása, illetőleg a későantik berendezkedés bizánci közvetítésű hatása együttesen alapozta meg.

Közismert azonban még egy utóhatása is, mégpedig az antikvitásnak a tőkés termelési mód létrejöttében játszott esetleges szerepe. Előbb már említettük, hogy a római magánjog mintául szolgált a polgári társadalom jogrendszerének kiépítésekor, s emellett meghatározó jelentőségű befolyást gyakorolt jogtudományának fejlődésére is. Árugazdaságának viszonylagos fejlettsége, s ezzel összefüggésben nagymértékű pénzvagyonok felhalmozása, valamint a városias életforma szintén a kapitalizmus előképének mutatja az antik társadalmi formát, melyben a földjüket elvesztett parcellás parasztok mint potenciális bérmunkások is megjelentek. E termelési mód azonban, éppen államiságában gyökerező közösségi jellege következtében, kizárta a tőkeviszony létrejöttét, hiszen a római proletariátus gabonával való ellátása miatt nem állt fenn a munkavállalás kényszere, és ezáltal a létfenntartási eszközök piaca is korlátozott maradt. A földtulajdon elvesztése tehát nem járt együtt a fogyasztási alaptól való elválasztással, a teljes objektumnélküliséggel. Ezért hangsúlyozta Marx, hogy a pénzvagyon pusztá létezése nem vezet a tőkés termelési mód kialakulásához, noha abból indul ki.³¹

Mindazonáltal a kapitalizmus első csíráinak megjelenése szorosan összefüggött az antik maradványokkal, hiszen azok az itáliai városállamokban jelentek meg, Spanyolország és Portugália is e történelmi háttér miatt játszott döntő szerepet a tőkés világrendszer létrejöttének kezdetén, a földrajzi felfedezésekkel, s ennek nyomán a nemesfémek tömegének Európába áramoltatásával. A 17. századtól azonban, mint közismert, Németalföld, majd Anglia vált a kapitalizmus vezető államává, s Európában a tőkés centrumhoz azóta is csak azok az államok tartoznak, melyekben az antik hatás csak közvetve és korlátozottan érvényesült, vagyis területük kívül maradt a Római Birodalmon, illetőleg felületesen romanizáltak voltak.

A 19. század közepe óta rendelkezésünkre álló egy főre jutó GDP-és GNP-adatok azt mutatják, hogy a dél-európai országok fejlettségi szintje folyamatosan a kontinens átlaga alatt maradt, ami alól, 1860-

ban, csak Spanyolország képezett kivételt. Jelenleg, a 21. század első negyedében is hasonló a helyzet, Olaszország, Spanyolország, Portugália és Görögország éppúgy nem tud tartósan felzárkózni, mint a közép-kelet-európai térség államai.³² Az antik társadalmi forma tehát kiindulópontja volt az európai fejlődésnek, de egyben akadályává is vált annak, hogy egykori meghatározó térségei a kapitalista világgazdasági rendszer centrumterületeivé váljanak.

Jegyzetek

- ¹ Termelés és tulajdon azonosításáról, a reális elsajátításról: Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. (Nyersfogalmazvány.) Első rész. MEM, 46/I. 15. Az idegen munkaerő feletti rendelkezésről lásd: Karl Marx – Friedrich Engels: *A német ideológia*. Budapest, Magyar Helikon, 1974. 41.
- ² „A tulajdon tehát egy törzshöz (közösséghez) tartozást jelent (benne szubjektív-objektív létezéssel bír), valamint ennek a közösségnek a földhöz, a talajhoz, mint az ő szervesen testéhez való viszonyulása közvetítésével az egyénnek a földhöz, a termelés külső ősfeltételéhez – minthogy a föld nyersanyag is, szerszám is, termék is – mint az ő egyéniségéhez tartozó előfeltételekhez, egyénisége létezési módjaihoz való viszonyulását. Mi ezt a tulajdont a termelés feltételeihez való viszonyulásra vezetjük vissza.” MEM, 46/I. 371.
- ³ Maurice Godelier: Az „ázsiai termelési mód” fogalma. In *Az ázsiai termelési mód a történelemben*. Budapest, Gondolat, 1982. 133–135.; Tökei Ferenc: Az ázsiai termelési mód új vitájához. In Tökei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1975. 229.
- ⁴ Marx–Engels (1974): i. m. 26.
- ⁵ MEM, 46/I. 359., 366. Tökei Ferenc a földmagántulajdon kialakulásában meghatározó jelentőséget tulajdonított a kertművelésnek, mely egyébként Mezopotámiában is hozzájárult a földmagántulajdon átmeneti megjelenéséhez. Úgy találta, hogy a krétai–mykénéi „ázsiai termelési mód” keretei között a teraszosan biztosított telepített parcellák kertszerű elsajátítása egy világtörténelmi fordulat lehetőségét teremtette meg. „Mert egészen nyilvánvaló, hogy a földművelés technológiájának az a fejlődés, mely megszünteti majd a gabonatermesztés kizárólagosságának mondható túlsúlyát, fontosabb előfeltétele az antik tulajdonforma kialakulásának, mint megannyi temenos kihatása az adózó földek tömegéből.” Tökei Ferenc: *Aktikvitás és feudalizmus*. Budapest, Kossuth, 1969. 68. Ehhez aztán hozzátette, hogy az antik tulajdonforma kialakulásában „[v]alóban döntő szerepe lehetett az attikai föld soványságának [...]; a sovány földön megsokasodott lakosság csak úgy tudott megélni, ha minden munkaképes ember nekiállt a föld megművelésének, feltúrtak minden talpalatnyi földet, és saját munkájukkal igyekeztek biztosítani az élelmezésükhöz szükséges gabonát, olajbogyót, szőlőt. Nem kereskedelmi, hanem létfenntartási okokból lép tehát előtérbe a kertművelés, amelynek jó hagyományai voltak a mykénéi kor »telepített« parcelláiban.” Tökei (1969): i. m. 102.
- ⁶ MEM, 46/I. 359.; Tökei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth, 1971. 191.

- ⁷ MEM, 46/I. 365.
- ⁸ Tökei (1969): i. m. 50.
- ⁹ MEM, 46/I. 361–362.; Tökei (1971): i. m. 132–133.
- ¹⁰ Appianos: *Róma története*. Budapest, Osiris, 2008. XIII. A római polgárháborúk 1.7. 442.; Ókori lexikon, 1902. Ager publicus.
- ¹¹ A római köztársaság törvényei, Wikipedia. Az összeállítás forrását Titus Livius *A római nép története a város alapításától* című műve képezte, a lex Icilia ismeretetéskor pedig Dionysius Halikarnasszus *Római régiségek* című könyvét is felhasználta, aki történetíróként Livius követte.
- ¹² Titus Livius: *A római nép története a város alapításától II*. Budapest, Európa, 1969. Hatodik könyv 35. pont 132.; Appianos (2008): i. m. 1.9. 444.
- ¹³ Appianos (2008): i. m. 1. 7. 442–443.
- ¹⁴ *Polübiosz történeti könyvei* I. kötet. Máriabesenyő–Gödöllő, Attraktor, 2002. 100–101.; 28-as számú lábjegyzet 142.; Hoffmann Zsuzsanna: Földtulajdon az ókori Rómában. Földbirtokviszonyok a korai köztársaság korában. *Aetas*, 11. (1996) 4. 91–92.
- ¹⁵ Appianos (2008): i. m. 1.9. 444. „A birtoklás régisége és a dokumentumok hiánya sokszor lehetetlenné tette annak megállapítását, hogy mely földdarabok illeték meg a tulajdonost magántulajdonjog címén, s melyek az elfoglalt földek. Ezen az alapon végeláthatatlan perek és ellenségeskedések kezdődtek, amelyeket a bizottságnak kellett elbírálnia.” *Szovjet Világtörténet, 2. kötet*. Budapest, Kossuth, 1962. 365.; Hoffmann (1996): i. m. 90.
- ¹⁶ Hoffmann (1996): i. m. 94.
- ¹⁷ *Ókori lexikon*; Appianos (2008): i. m. 1. 27. 458.
- ¹⁸ Tökei (1971): i. m. 134–136.; Godelier (1982): i. m. 124., 127–128.
- ¹⁹ Hahn István – Maróti Egon: *Az ókor története V. A római császárság története*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1974. 16–17., 19., 22., 24., 29., 52.
- ²⁰ Karl Marx: A hegeli államjog kritikája. MEM, 1. 316–317.
- ²¹ Hahn–Maróti (1974): i. m. 65.
- ²² Hahn–Maróti (1974): i. m. 90.; Sabine Schmall: Patrimonium und fiscus. Online: <https://bonndoc.ulb.uni-bonn.de/xmlui/handle/20.500.11811/4859>
- ²³ Hahn–Maróti (1974): i. m. 24.; *Szovjet Világtörténet (1962)*: i. m. 658., 662–663., 751.
- ²⁴ Hahn–Maróti (1974): i. m. 97–98.
- ²⁵ „A társadalom élén a császár áll. Helyzete a II. században még nem teljesen egyértelmű. Valójában a birodalom ura, hivatalosan annak csak első polgára. A császárok ennek megfelelően – Domitianus időleges kísérletétől eltekintve – még nem szerveztek udvartartást, még nincs külön császári palotájuk, még nem alakult ki a keleti despotizmusokhoz hasonló udvari szertartásrend; környezetük tagjai számára még könnyen megközelíthetők, s minden római alattvaló személyes beadvánnyal fordulhat a császári scriniumokhoz.” Hahn–Maróti (1974): i. m. 52.
- ²⁶ MEM, 46/I. 34–35., 151.
- ²⁷ „Minden hódításnál három dolog lehetséges. A hódító nép a meghódítottat aláveti saját termelési módjának (pl. az angolok Írországból századunkban, részben Indiában); vagy meghagyja a régi termelési módot és megelégszik sarccal (pl. törökök és rómaiak); vagy kölcsönhatás áll be, miáltal valami új jön létre, egy szintézis (részben a germán hódításoknál).” MEM, 46/I. 24.

²⁸ Marc Bloch *A feudális társadalom* című könyvében számtalan helyen utal az állam szétesésére: „a feudalizmus egybeesett az állam védelmező funkciójának mélységes elerőtlenedésével, annak ellenére, hogy továbbra is fennmaradt a kis hatalmak tömege felett álló közhatalom fogalma. A feudális társadalom azonban nemcsak különbözött a rokonságon alapuló és az állam ereje által uralt társadalmaktól” (vagyis az ösközöségtől és az antikvitástól). „Az ilyen alakulatú társadalmak után keletkezett, s így magán viselte ezek bélyegét.” Marc Bloch: *A feudális társadalom*. In Marc Bloch: *A történelem védelmében*. Budapest, Gondolat, 1974. 222. Röviden azt is érezeltette, hogy a megmaradt közhatalom az uralkodó személyéhez kötődik és áttételesen jelezte, hogy magántulajdonosi minősége miatt „a hatalom elvont fogalmát nemigen tudták elválasztani a hatalom birtokosának konkrét alakjától. Maguk a királyok is csak nehezen tudtak a szűk családi érzés fölé emelkedni” (vagyis elsősorban magántulajdonosként cselekedtek). Bloch (1974): i. m. 215. Ezekből az állításokból azonban nem vonta le azt a következtetést, hogy a korábbi társadalmi formák meghaladását az antik államiság végleges megszűnése tette lehetővé.

²⁹ Tőkei (1971): i. m. 131–132.

³⁰ Tőkei Ferenc: Az ázsiai termelési mód új vitájához. In Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth, 1975. 223–224.

³¹ „A pénzvagyron maga egyszersmind egyike e felbomlás hatóerőinek, mint ahogy e felbomlás [ti. a munka és tulajdon szétválása] a pénzvagyron tőkévé változásának a feltétele. De a pénzvagyron pusztá létezése, vagy akár az, ha ez egyfajta szupremáciára tesz szert, semmiképpen sem elegendő ahhoz, hogy ez a tőkévé feloldódás megtörténjen. Máskülönb a régi Róma, Bizánc stb. szabad munkával és tőkével fejezte volna be történelmét, vagy jobban mondva kezdett volna új történelmet. A régi tulajdonviszonyok felbomlása ott is a pénzvagyron – a kereskedelem stb. – fejlődésével kapcsolódott össze. De ez a felbomlás ipar helyett ténylegesen a falunak a város feletti uralmára vezetett.” MEM, 46/I. 384.

³² Paul Bairoch: Europe's Gross National Product 1800–1975. *Journal of European Economic History*, (1976), 2. 279., 299., 301., 307. 2020-ban vásárlóerő-paritással kiigazítva az egy főre jutó GDP az Európai Unió tíz államában haladta meg az átlagos szintet. E fejlettségi rangsorban Olaszország a 12., Spanyolország a 17., Portugália a 20., Görögország pedig a 25. helyet foglalta el. Olaszország az átlag 92,5%-át, Spanyolország 86,9%-át, Portugália 77,00%-át, míg Görögország 65,1%-át érte el. Az egykor szintén erőteljesen romanizált területen elhelyezkedő Franciaország a sorrendben a 10. volt, mindössze 4,2 %-kal lépve túl az átlagot. Lásd: Eurostat GDP per capita PPS. Online: <https://ec.europa.eu/eurostat/Data>